

Lars Wollin

NÄR SVENSKAN BLEV EUROPEISK
Om översättning i svensk medeltid

I avslutningen till sin bekanta bok *Runinskrifter i Sverige* summerar den legendariske runologen Sven B.F. Jansson:

Vi [svenskarna] fortsatte trofast att använda den fäderneärvda skriften. Vi hängde segt fast vid runorna, längre än något annat folk. Så blir också de svenska runristningarnas ojämförliga antal en påminnelse om hur påfallande sent och liksom tveksamt vi tog vårt inträde bland Europas kulturnationer, hur tröga vi var att plocka den västerländska kulturens frukter.
(Jansson 1963, s. 180.)

Janssons klarsyn på denna punkt har sannolikt sin grund i en vidsträckt överblick över allmänna kultursammanhang i Norden och i Europa – i en bred, traditionellt humanistisk lärdom, lite gammaldags om man så vill. Sådant ger distans och proportioner också åt det egna fackstoffet.

1. Runskrift, latinskrift – och översättning. Den äldsta litteraciteten

Med latinet i missionstiden hade följt den latinska **skriften**, eller, i mera inskränkt mening, det latinska **alfabetet**. Till en början användes detta alfabet naturligtvis bara för skrift på latin; svenska skrev man med runor, om man skrev det alls. Det låter därmed säga sig att den civilisationshistoriskt fundamentala övergången från en muntlig, ”oral”, kultur till en skrift-

lig hos oss, som i flertalet jämförbara länder, sammanfaller med den tidigaste europeiska integrationen och skedde i latinets mäktiga hägn.

Skrivit på svenska hade man som sagt gjort även tidigare – då alltså med **runor**. Runristarnas historiska insats är, som antydde i det inledande citatet, i detta perspektiv svårbedömd. Den aktualiserar omedelbart och påtagligt ett i dagens kulturhistoriska forskning centralt begrepp: *litteraciteten* (för att använda en svensk ekvivalent till den annars hävdvunna engelska termen *literacy*). Härmed avses egentligen hela det yttre kultursammanhang som bär upp ett skriftspråk – och i sin tur bärs upp av det. Under det senaste decenniet har runologer och andra språkhistoriker fått anledning att nyansera och i ett sådant övergripande kulturperspektiv precisera synen på runristarnas bidrag till den nordiska medeltidens litteracitet.¹

Den totala bilden av runskriftsfynd i Norden visar på en möjlig runlitteracitet, som odlades – låt vara under långa perioder högst marginellt – under nästan två millennier: från 200-talets äldsta uppteckningar till 1800-talets folkliga runanvändning (det sistnämnda fenomenet är känt framför allt från Dalarna). Vi vet åtminstone så mycket som att några alltid kunde skriva eller rista med runor och att därmed rimligtvis några andra också kunde läsa deras alster. Vi vet vidare att djupgående reformer inträffade i runskriften. Ett påfallande skarpt brott tycker man sig sålunda kunna urskilja någon gång under seklen närmast före vikingatidens inträde, då den 24-typiga futharken ersattes med den 16-typiga.

Fyndmaterialets kronologiska skiktning och dess fördelning på skilda material och inskriftstyper torde också rättfärdiga slutsatsen att runlitteraturen alltid var starkt traditionellt förankrad. I stort tycks den ha varit epigrafiskt inriktad: det man framställde i runskrift var inskriptioner och kortare meddelanden, aldrig längre texter. Först under medeltiden sker en viss, men alltså begränsad förnyelse i runskriftens funktion, då den återfinnes i ett vidare spektrum av inskriftstyper och då ett omfattande bruk av runskrift i den vardagliga kommunikationen antyds av främst de norska Bryggenfynden.

Denna modernt nyanserade syn på en möjlig nordisk runlitteracitet är inte oförenlig med en i vårt sammanhang viktig insikt. Vi vågar tillåta oss

¹ En översikt över modern literacyforskning med tillämpning på nordisk forn- och medeltid ger senast Söderberg & Larsson 1993.

en något tillspetsad formulering: Runinskrifterna förmedlar knappast några livgivande impulser utifrån till skriftspråkets förnyelse, vare sig i ordförrådet, det grammatiska systemet eller den stilistiska utformningen. Sådana impulser kunde, i vad vi kallar förlitterär tid, egentligen bara utgå från latinets. De förutsatte ett visst minimimått av delaktighet i Västerlandets gemensamma andliga och intellektuella kultur. Runristarna hade sannolikt inte denna delaktighet, i varje fall inte i kraft av sin ”runkompetens”. De kunde egentligen bara förvalta – och på en given grundval utveckla – en ärvd tradition, och varje vilja till förnyelse måste ha varit stängd inom denna traditions egna gränser.

Framtidens väg låg utstakad i en annan riktning. Det var på latin – omsider också på svenska med latinsk skrift – som våra medeltida förfäder formulerade sig i sin nya identitet som delaktiga i en universell västerländsk kulturgemenskap. En av de effektivaste förmedlarna av den sortens impulser utifrån är hos oss just *översättaren*. Denne är en central aktör i en fullfjädrad skriftkultur. Det är signifikativt att han lyser med sin frånvaro bland runristarna, medan hans närvaro är så mycket påtagligare i kretsen av folkungatidens grundligt latinskolade litteratörer. Bland de sistnämnda finner vi en gestalt som framträder med ganska distinkta konturer: den lärde **lagredaktören**.

Det är nämligen just inom lagstiftningen som man kan påvisa att den svenska översättningens historia faktiskt börjar. Inom samma ram börjar ju också egentligen det svenska skriftspråkets historia. Vad gäller översättningen kan den språkhistoriskt symbolmättade tilldragelsen rentav knytas till ett bestämt dokument och därmed dateras exakt.

2. Lagspråk och översättning. Den äldsta latinburna litteraciteten

I den äldre medeltidens svearike var landskapen judiciellt autonoma. Såväl lagstiftning som rättsskipning var inre angelägenheter i varje enskilt landskap. Under loppet av 1200- och det tidigare 1300-talet inleddes på de flesta håll den skriftliga fixeringen av lagstiftningen, dvs. uppteckningen i skrift med latinskt alfabet. Resultatet blev de s.k. landskapslagarna. Dessa

erbjöd det provinsiellt varierade underlaget för rättsskipningen fram till 1300-talets mitt, då tillkomsten av Magnus Erikssons allmänna landslag och stadslag markerade övergången till en rikstäckande lagstiftning.

Medeltidslagarnas språkform är omisskännlig. Ordförrådet är så gott som helt inhemskt (viss reservation får göras för kyrkobalkarna), och syntaxen är enkel och talspråksnära. Mest slående är kanske det starkt formelbundna, stilistiskt särpräglade uttryckssättet.

Hur de nordiska medeltidslagarna tillkom i det äldre skikt, vari de nedtecknades som landskapslagar, är omstritt. Forskarnas olika syn på tillkomstförloppet kan väl summariskt formuleras i två poler: å ena sidan muntlig tradition av en ärvd inhemsk lagsaga, å andra sidan import från kontinenten av färdiga latinpräglade mönster i romersk jurisprudens och kanonisk rätt. Den förra förklaringslinjen leder alltså *inåt* och i tiden *bakåt*, i en nationellt bestämd rätts- och språkkultur, den senare däremot *utåt*, mot en vidare, och i princip *samtida*, kontinental och västeuropeisk kulturgemenskap. – Jag behöver väl knappast påpeka att båda synsätten inrymmer ideologiska implikationer, som ibland blir rätt tydliga.

Ingen av de två förklaringsmodellerna tål att renodlas. Det äldsta skiktet av de bevarade nordiska medeltidslagarna har rimligtvis fått sin språkliga utformning i den syntes som måste ha tagit form då latinlärda lagredaktörer omsatte sin kontinentala rättsliga skolning i anordningen och den språkliga utmejslingen av ett material som mycket väl kan ha inrymt viktigt importgods, men som säkert också i väsentliga stycken var inhemskt och ärvt, kanske också delvis, och särskilt i de äldsta skedena, muntligt traderat. Det är i den syntesen som vi har att föreställa oss översättarens möjliga roll.

Tyvär vet vi mycket litet om hur det egentligen gick till. Huruvida specifika latinska rättsdokument blivit föremål för efterbildning på svenskt språk i former som skulle motivera beteckningen översättning – och i så fall hur pass formellt textnära sådan – har aldrig undersökts. På nuvarande ståndpunkt får möjligheten ses som en prövbar hypotes.

Hypotesen kan dock möjligen, som jag nyss antydde, ges viss konkretion, nämligen om man mobiliserar ett viktigt parti i ett specifikt dokument. Det rör sig om den äldsta, den mest centrala och delvis mönsterbildande bland svealandskapens lagar: *Upplandslagen*. Den redigerades av en kunglig lagkommission, vars mest prominenta ledamöter torde ha va-

rit lagmannen Birger Persson till Finsta (Heliga Birgittas far) och domprosten i Uppsala Andreas And. Upplandslagen stadfästes av kung Birger Magnusson den 2 januari 1296. Det är ett datum värt att notera – som det första säkra i svensk översättningshistoria.

3. Den 2 januari 1296: Upplandslagens stadfästelseakt

Det centrala dokumentet i sammanhanget är själva *stadfästelseakten* i Upplandslagen, en urkund som utställdes av kung Birger själv. Aktstycket gav lagen dess officiella sanktion. Det föreligger i dag i två versioner, en på svenska och en på latin. De båda versionerna är innehållsligt så samstämmiga, att den ena rimligen måste vara produkten av en översättning från den andra. Det handlar då, intressant nog, om översättning också i modern mening, alltså formellt relativt ekvivalensinriktad. Förhållandet är unikt i hela den medeltida nordiska laglitteraturen.²

Stadfästelseaktens svenska version föreligger i tre av Upplandslagens fem huvudhandskrifter, och därtill i den första tryckta editionen 1607. Den latinska versionen är bevarad i två avskrifter, utförda på 1600-talet, i en samling medeltidsdiplom.

Kungabrevets svenska och latinska version återger samma innehåll, ordnat och formulerat på i allt väsentligt samma sätt. Kungen förklarar först sina bevekelsegrunder för att medge utfärdandet av en ny lag för de tre uppländska folklanden: nya tider kräver nya lagar. Han redovisar de uppvaktningar han fått mottaga i saken av ansvariga män i Uppland; dessa namnges. Slutligen meddelar han sin sanktion för den nya lagen och inskräper uttryckligen dess bjudande giltighet.

² En snarlikt formulerad stadfästelse återfinnes också i Södermannalagen 1327. Själva förekomsten av en stadfästelseresolution, inrymd i en slutligt redigerad medeltida lagutgåva, har också ett par paralleller på norskt område. Latinsk ekvivalenttext är dock känd bara i relation till Upplandslagens stadfästelseurkund. (Se vidare Holmbäck & Wessén 1933, s. 3, 8.)

Tillkomst. Prioritetsförhållanden

Vad gäller tillkomsten av de båda, innehållsligt i stort sett ekvivalenta språkversionerna av det kungliga brevet hävdar Elias Wessén (1933: 8) att urkunden "utfärdats" i två språkversioner, båda med formell status av original. Hur de två versionerna dessförinnan tillkommit i relation till varandra tar Wessén inte ställning till. Det har hittills ingen annan gjort heller. – Förhållandet mellan versionerna är dock, som jag redan framhållit, knappast möjligt att föreställa sig på annat sätt än i termer av översättning.

Vilken version är då källtexten och vilken måltexten? – Inga omedelbart påtagliga indikationer om prioritetsförhållandet, t.ex. i form av explicita uttalanden av redaktörer eller skrivare, föreligger. Principiellt är frågan därmed öppen. I någon mån kan den länkas till den allmänna problematiken kring de nordiska medeltidslagarnas tillkomst i sitt i dag kända skick. Ju mer benägna vi är att tänka oss redaktörerna som självständigt arbetande textskapare på folkspråket, ju mindre betydelse vi vill tillägga omedelbara influenser i språkformen från kontinentala, latin-språkiga rättsdokument, desto rimligare kan tanken te sig att kung Birger förelades för godkännande ett dokument i svensk originaltappning, med vidhäftad latinsk översättning, varefter han lät sigillera båda aktstyckena.³ Detta prioritetsförhållande mellan svensk och latinsk version är emellertid inte det självklara ens på sådana, redan i sig diskutabla premisser. Jag menar att flera omständigheter stöder antagandet av den latinska versionens prioritet.

Av väsentlig betydelse härvidlag är väl först och främst det aktuella dokumentets status i Upplandslagens redaktion: det tillhör ju inte själva lagtexten utan ingår – jämte det berömda (och betydligt oftare citerade och studerade) företalet – i lagbokens redaktionella utanverk. Det är alltså fråga om textmaterial som i det aktuella sammanhanget är uppenbart *nyskrivet*. Och ny text, särskilt sådan med diplomkaraktär och med kunglig status, skrevs i det slutande tolvhundralets svearike normalt på latin.

Ett annat argument för latinsk prioritet är likaså av mycket generell natur men hänför sig till språkformen. Det handlar om det rent kvantita-

³ En variant av detta tillkomstförlopp kunde innebära att kungen sigillerade bara det svenska originaldokumentet, vilket senare kompletterades med en latinsk översättning utan samma officiella status.

tiva förhållandet mellan versionerna. Givet latinsk prioritet ökar översätaren textvolymen i måltexten, mätt i antal löpande ord, från 403⁴ till 595 ord, dvs. med 48 %. Detta värde för "textexpansion" ligger väl på nivå med – överträffar rentav – de proportioner som i betydande skala iakttagits i normal översättning från latin till svenska under i stort sett samtliga skeden från äldre medeltid till nutid.

För den latinska versionens prioritet talar enligt min mening också en tredje omständighet. Den berör språkformen på det specifika uttryckets detaljnivå. I en passage ungefär i mitten av dokumentets text uppges att lagmannen Birger fått kungens uppdrag att granska gammal lag och utröna behovet av ny. Detta skulle han göra, med den latinska formuleringen, *assumptis secum discretioribus de singulis folkland* ('efter att ha tagit till sin hjälp de mest omdömesgilla [männen] i varje folkland'). Omedelbart därefter sägs Birger ha fullgjort sitt uppdrag, vilket bl.a. innebär att han *duodecim viros assumpsit* ('tog tolv män till sin hjälp'); dessa män namnges.

latinsk version	svensk version
<i>assumptis secum discretioribus de singulis folkland</i>	<i>mæþ þom witræstu aff hwariu folklandi</i>
<i>duodecim viros assumpsit</i>	<i>waldi mæþ sik tolf mannæ næmpd</i>

Man noterar dels ordvalet: verbet *assumere*, dels upprepningen av samma verb: *assumptis* resp. *assumpsit*. Den svenska versionen saknar denna verbupprepning: där sägs bara att lagmannen skulle agera *mæþ þom witræstu aff hwariu folklandi* (alltså en prepositionsfras), resp. att han *waldi mæþ sik tolf mannæ næmpd*.

Det latinska verbet *assumere* (bl.a. 'antaga', 'knyta till sig') var knappast det enda möjliga för att beteckna det uttagningsförfarande som åsyftas. Ett mycket näraliggande alternativ hade varit *eligere* ('välja'; här alltså *electis* resp. *elegit*); så alltså på det senare stället i den svenska versionen: *waldi mæþ sik...* . Det låter nog säga sig att svensk återgivning av verbformen *assumpsit* med *waldi* – som väl var den i sammanhanget enda nå-

⁴ En längre textsekvens i latinsk version, omfattande 43 ord (Schlyter 1834, s. 2: 13–18: *Deinde ... communimus*) saknar korrespondens i svensk version och har frånräknats totaliteten (446 ord).

gorlunda lättfunna ettordsekvivalenten – ter sig helt naturlig, nästan given, medan latinsk återgivning av samma svenska verbform lika naturligt hade renderat *elegit; assumpsit* förefaller då mera långsökt. Med besläktad logik kan man också hävda att prepositionsfrasen *mæþ þom witræstu* mycket naturligt återger ablativus absolutus-frasen *assumptis secum discretioribus*, medan översättning i motsatt riktning sannolikt hade renderat en i sig lika självklar latinsk prepositionsfras: *(una) cum discretioribus*.

Men exemplet aktualiserar också en annan dimension av problemet. En intressant variabel är här graden och arten av skribentens påvisbara *överblick* över textens helhet, de synliga spåren av en medveten stilvilja. Här kan nog den latinska versionens upphovsman inte fränkännas ett visst övertag. Man får onekligen intrycket att den latinske skribenten velat framhäva lagmannens effektiva pliktuppfyllelse genom att med ett och samma verb två gånger beteckna den handling som han först blivit ålagd att utföra, sedan också mycket prompt har utfört. Den svenska versionen saknar som vi sett en sådan särskild markering.

Så som i latinversionen skriver man nog helst om man är i färd med att själv koncipiera en originaltext, där man kan ge sina personliga stilambitioner fritt spelrum – mindre gärna om man översätter från en förlaga, som inte omedelbart ger incitamentet till sådana stilistiska finesser. Hade den latinska versionen tillkommit genom översättning från den svenska hade den, på angivna punkter, sannolikt sett något annorlunda ut. Omvänt ter det sig högst rimligt att en medeltidsöversättare som arbetar med svenskt målspråk inte uppfattar den rätt subtila markering som ligger i denna art av ordupprepning.

Det sagda torde ha visat på det stabila underlaget såväl i urkundstextens redaktionella status i dess givna historiska sammanhang, som på flera nivåer i dess språkform, för antagandet av den latinska versionens prioritet i översättningen framför den fornsvenska. Förhållandet mellan urkundens båda språkversioner kan alltså förutsättas vara det i denna period allmänt sett normala: översättning med latinsk källtext och svensk måltext.

Upplandslagens stadfästelseakt intar därmed den symboliskt viktiga positionen som det äldsta daterade dokumentet i svensk översättningshistoria. Denna historia börjar verkligen – med kunglig sanktion – just den 2 januari 1296.

4. Parafrastrukturen

Som tidigare antytts frapperar den anonyme översättaren av Upplandslagens stadfästelseakt genom sitt sätt att arbeta. Hans återgivning är strikt "formalekvivalent", dvs. han återger sin förlaga formellt textnära, i en ekvivalensrelation som kan avläsas på lexikal och grammatisk nivå: om inte "ord för ord" så i varje fall fras för fras eller sats för sats. Så gör vi som bekant även idag. Vår moderna översättningskulturs normer tycks ha styrt också denne vår kanske allra äldste översättare till svenska språket.

Han är tidigt ute – i mer än ett avseende. Den s.k. översättningskulturen har inte sett likadan ut under de sju sekel som skiljer oss från vår pionjär, och allra minst gjorde den det i hans samtid. Under medeltiden iakttar man nämligen en dramatisk – eller i varje fall rätt plötslig – övergång från ett äldre till ett yngre förhållningssätt inom den relativt nyvunna moderna litteraciteten. Det handlar då inte i första hand om översättarens uppgift. Snarare kan man tala om en omtolkning och precisering av uppgiften att överhuvudtaget framställa en skriven text.

Preciseringen mynnar ut i den grundläggande uppdelningen av all normal textframställning i två fundamentalt skilda produktionsformer: **original** och **översättning**. Denna dikotomi problematiserar vi ganska sällan. I dagens skriftkultur ter den sig så självklar att vi gärna uppfattar den som naturgiven. Det är den inte. Den är en kulturprodukt, betingad av litteraciteten. Dess ursprung i historien kan bestämmas med viss skärpa.

Mycket tyder nämligen på att vår invanda tudelning av all skriftspråksproduktion i originalskriveri och översättning har sitt historiska ursprung i någon form av funktionell differentiering av ett äldre skedes mera enhetliga skriftkultur. Uppfattningen av texters ideala tillkomst var då "globalt" oprecis, inte bunden till det ena eller andra, distinkt avgränsade förfaringssättet. – Det ter sig rimligt att här mobilisera vissa i den aktuella debatten ofta anförda teorier kring det *normsystem* som styr och formar vår verksamhet som språkbrukare på alla nivåer. Översättningen är en av dem.

Det är ju så, att texters upphovsmän – översättare och andra – alltid styrs av specifika normer, som är förankrade i den omgivande kulturen och som talar om för oss vad vi skall, vad vi får och vad vi inte får göra. Normerna härskar över alla som är invecklade i den verklighet normerna

reglerar, och de verkar oftast omedvetet för de berörda, implicit. Naturligtvis styr sådana normer också en översättare, i hans eller hennes förhållningssätt. Normer som reglerar sådant är alltid ordnade i abstrakta system, som till sitt väsen är överindividuella. Normsystemen är också historiskt betingade, de växlar över perioder och genrer.

Den första fråga en svensk översättare i vår moderna skriftkultur ställs inför när han/hon skall börja sitt arbete med texten handlar väl i normalfallet om uppdragets omfattning. Bör jag, utöver hederlig återgivning av källtextens innehåll, också så långt möjligt söka efterbilda dess egen språkform? Eller skall jag i första hand syfta till att skriva läsvänligt på målspråket, så att innehållet går fram, i den svenska språkform som är mest effektiv för svenska läsare, oavsett alla egenheter i källtextens språk? Här växlar normen: mellan textsorter och över tid. Ibland avkrävs översättaren – för att tala med Eugene Nida – hög grad av ”formell korrespondens” med förlagans språk och stil, ibland är det bara den ”dynamiska ekvivalensen”, strävan efter likvärdig effekt på målspråket, som gäller. Skall måltextens gestaltning styras av både målspråkets system och källtextens föreliggande form, eller bara av det förra?

Avvägningen på denna punkt berör den dimension i översättarens arbete som kunde betecknas *språkformen*. Den är givetvis väsentlig, men den är inte den enda. En annan, väl så fundamental dimension kan betecknas *textmatrisen*. Vi kan uppfatta matrisen som *ramen* för textens budskap: arrangemanget av och proportionerna mellan dess delar.

Teoretiskt kunde översättaren ställa sig tveksam också inför sin hantering av källtextens matris. Principiellt tänkbara frågor är: skall jag återge *allt* som står i källtexten, eller kan jag stryka eller korta ned sådant som jag tycker är sämre eller mindre viktigt? Kan jag *lägga till* stoff från annat håll, som inte står i källtexten men som jag tycker passar? Måste jag återge *allt i samma ordning* som det har i källtexten, eller kan jag flytta runt enskilda partier, större eller mindre, om jag tycker logiken eller framställningen i övrigt vinner på det? Kort sagt: får jag disponera om texten, eller måste jag hålla matrisen intakt?

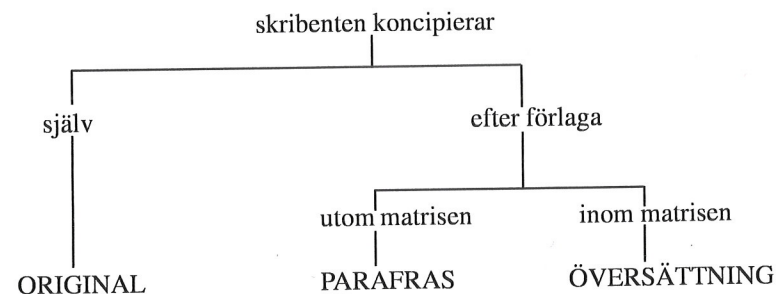
Men översättaren i vår moderna skriftkultur ställer normalt aldrig dessa frågor, reflekterar förmodligen aldrig ens över möjligheten att ställa dem. Skulle de verkligen ställas, är svaret givet på förhand: källtextens matris får självfallet inte rubbas. En seriös översättare är underlagd obligationen

att – i den ena eller andra, stilistiskt bestämda språkformen – återge författarens budskap så likt det autentiska som sig göra låter i vad avser såväl innehåll som yttre anordning och proportioner. Det är inte översättarens sak att ”hjälpa” författaren. Själva språkformen får och skall bytas ut, men ingenting annat. Det handlar om, i grundläggande mening, ”respekt för texten”, en närmast moralisk angelägenhet. Här tillåts i princip, och i normalfallet, inga kompromisser.

Men denna strikta respekt för källtextmatrisen har som sagt ingen förankring i några oberoende eller absoluta värden utan är betingad av en kulturbunden, principiellt relativ normering. Det låter säga sig att översättningskulturen i dagens Sverige – väl också i det moderna Västerlandet – håller sig med en flexibel norm på språkformsplanet men med en fast matrisnorm.

Den som i det slutande 1200-talet översatte Upplandslagens stadfästelseurkund från latin till fornsvenska inrättade sig visserligen inte helt efter en strikt matrisnorm: han kan beslås med utelämning av vissa begränsade partier i källtexten. I allt väsentligt får man dock intrycket av en översättare som också i dag skulle ha skilt sig från sitt uppdrag med heder. Detta är möjligen anmärkningsvärt. Det kan föranleda frågan var den okände översättaren hämtade sina föredömen; det kan knappast ha varit hemmavid.

I den litterära kultur som blomstrade i folkungatidens Sverige tillkom nämligen svenskspråkig text efter helt andra riktlinjer. Snarast kan man tala om ett vidsträckt högmedeltida skymningsland mellan originalskriveri och översättning. Dessa båda produktionsformer hölls inte isär – uppenbarligen inte teoretiskt och helt säkert inte i praktiken. Mest skrev man svenska efter latinska förlägg, men man förhöll sig helt suverän gentemot dessa förlägg. *Parafra*s är den gängse termen för detta tillvägagångssätt. Schematiskt kan de tre produktionsformerna framställas så:

Åtskilligt tyder på att parafrasen är, om inte den ursprungliga formen av textproduktion, så dock äldre än den strikt matrisbundna översättningen.

Redan från början är detta sannolikt en genrefråga. Det är säkert ingen tillfällighet att vår äldsta påvisbara formalekvivalenta översättning gäller just en rättsurkund, en text av *diplom*karaktär. Rimligtvis var det i formellt bindande dokument av detta slag som också den språkliga formen tidigast blev väsentlig: den enskilda satsen och det enskilda ordet – rentav den enskilda böjningsformen – kunde, då som nu, avgöra mellan liv och död, mellan ruin och rikedom. En strikt matrisnorm för översättning kan mycket väl ha uppstått just här, dikterad av ett verkligt behov. Stadfästelseaktens översättare behöver såtillvida inte vara den förste, bara därför att just hans arbete blivit bevarat till eftervärlden – knutet som det är till ett centralt historiskt textdokument av bestående vikt som Upplandslagen.

I övriga genrer, där en exakt korrekt tolkning av det språkliga uttrycket i normalfallet var mindre crucial, reflekterade textskaparen knappast över något annat än en fullkomligt suverän hållning till en eventuell "förlaga", utformad på det ena eller andra språket. Här tog man vad man behövde, i den form, de proportioner och den ordning som bäst passade en optimalt fungerande måltext. Källtexten var mera en resurs man skattade, mindre ett mönster man styrdes av. Dess karaktär av "källtext" blev därmed också diffus, och textframställningen fick, vid sidan av den mer eller mindre konsekvent utförda parafrasen, en prägel av originalproduktion.

I denna för vår tids värderingar något säregna blandning av produktionsformer tillkom sannolikt våra äldsta litterära texter på svenskt språk. Latinskt stoff spelade helt visst ofta en viktig roll i deras gestaltning – men en roll vars utförande växlade mellan skilda texter, skilda skribenter, kanske skilda tillfällen. Själva idén att det överhuvudtaget rörde sig om olika "produktionsformer" var sannolikt också ganska främmande för de människor som bar upp samtidens litteracitet: "original" eller "översättning" var helt enkelt ingen fråga på agendan.

Detta betyder emellertid ingalunda att man skulle ha saknat alla begrepp om saken.

5. "Språkvändningen" – det medeltida översättningsbegreppet

Verbet *översätta* är ett tyskt lån i nysvenskan, inkommet först under 1600-talet.⁵ Det förfaringssätt vi betecknar med detta verb – den mer eller mindre matrisbundna översättningen – var dock väl etablerat i den folkungatida begreppsvärlden. Detta framgår av åtminstone två omständigheter. Den ena är givetvis den faktiska förekomsten av sådan verksamhet i icke-litterära genrer som diplomatspråket; härom vittnar alltså just Upplandslagens stadfästelseakt. Den andra möter man i samtida litterära källor: explicit formulerade referenser till översättningen mellan källspråk och målspråk, uppfattad som relevant begreppslig kategori. Beläggen anförs i Söderwalls ordbok som exempel på en specifik betydelsekategori under uppslagsordet *vända*.⁶

Äldst är en notis i Cod. Bureanus, Fornsvenska legendariets huvudhandskrift, nedtecknad kring 1300-talets mitt men återgivande ett verk från sent 1200-tal. Där sägs om S:t Bartholomeus:

Sanctus þeodorus sighar ok skriuar af sancto bartholomeo at han prædicape først i indye lande ok **vende** þe læst sanctus matheus skrivar af hebrezko tel indye lans tungo.

Fornsvenska legendariet. Cod. Bur., medio 1300-talet. (FL 209:24–210:1.)

Föreställningen om Matteusevangeliet som ursprungligen avfattat på hebreiska, inte grekiska, får härledas till andra exegetiska begrepp än våra. Viktigast i detta sammanhang är dock textens klara vittnesbörd om ett etablerat översättningsbegrepp. I det svenska medeltidsspråket betecknas verksamheten att 'översätta' som vi ser med verbet *vända* – alltså säkert belagt första gången i denna text från mitten av 1300-talet. Nästa gång det dyker upp är i en handskrift från seklets slut eller omkring 1400, då likaledes med referens till bibelöversättning:

⁵SAOS, stickordet *översätta*.

⁶Söderwall 1884–1918, II:2, s. 1039.

Tha först skreff thänne godhe iudhin nichodemus vars signadha frälsara ihesu christi gärninga ok vndir. Ok skreff thöm särdelis til iudha biscopa preste ok laghmästara ok swa til andra flere iudha oppa hebreeczst maal mz thera boksta- fuom. Ther äptir lät theodosius store kesarin thässa fornämpda ihesu christi vndirsamo gärninga **vända** af hebresco i latino.

Nikodemusevangeliet. Cod. Holm A 110, senast omkr. 1400. (KL 377:7–15.)

Ännu yngre – från uppteckningar gjorda fram emot 1400-talets mitt – är ett par belägg i den mera profant lättsamma riddardiktningen, äldst i de tre s.k. Eufemiavisorna. Så här heter det t.ex. i slutet av den äldsta av dem, den om herr Ivan Lejonriddaren:

Tha thousand vinter, thry hundradh aar
fran gudz fözlo lidhin var
ok ther til thry, ij thæn sama tima
vardh thæsse bokin giordh til rima,
Eufemia drøtning, thet maghin ij tro,
læt thæssa bokena **vända** swo
aff valske tungo ok a vart maal –
gudh nadhe the ædhla frugho sial

Ivan lejonriddaren 6431–6438. Cod. Holm D 4, 1430–50. (Norcen, SFSS 50, 1931; jfr Williams 1999, sid. 298 f.).

Diktaren formulerar sig alltså på ett sätt som åtminstone kan innebära en klar åtskillnad mellan den litterära konceptionen (*vardh ... giordh til rima*), som han tidfäster till året 1303, och översättningen från ”välskt” språk till svenska. Relationen mellan dessa företag är livligt omdebatterad;⁷ här skall bara erinras att den svenske hertigen Erik Magnussons bröllop med den norska prinsessan Ingeborg, drottning Eufemias dotter, ägde rum 1312. Denna begivenhet skall ha föranlett Eufemia att ta initiativet till försvenskningen av dessa riddarromaner. Oavsett hur man uppfattar sammanhanget, är det tydligt att ”språkvändningen” som hon uppges ha tagit initiativet till därmed inte kan vara mycket yngre än så.

Än tydligare talar kanske beläggen i ett par andra senmedeltida dokument; liksom Eufemiavisornas handskrifter återgår de på ett litterärt verk

⁷En god översikt över diskussionen meddelar Williams 1999:3 ff.

av ansenligt högre ålder. Det handlar nu återigen om bibeltext: den svenska medeltidens största bibelarbete, den s.k. Pentateukparafrasen, tillkommen i förra hälften av 1300-talet. Där heter det i anslutning till Exodus kap. 15 (och här citerat efter den uppteckning som anses förete den mest ursprungliga svenska språkformen):

Tha en visa æller en sanghir vældikter a swænsko twngo vardhir flyttthir oc tydhir a ryzska twngo tha githir mæn ey the samma ordh laghat til lika a annara tungo som fiöllo saman wæl. Thænne sanghir oc psaltare aldir oc mange andre j hælge script waro dictade a ebresca twnga mz faghirt metær oc wælfældum ordhom oc til lika lagdum. Oc før thy gat ey sanctus ieronymus ællar nakor annar som bibleam **vænde** aff hebrezke tungo oc til latin ælla grezsko gømth metærs naturo mz saman fældom ordhom / oc til lika laghom antiggia j thænna sangh æller androm. Oc ey githir man hældhir aff ware twngo.

Pentateukparafrasen. Cod. Holm A 1, 1526. (Thorell 1959, 246:25–247:2.)

Att översättningen, ”språkvändningen”, för folkungatidens litteratörer var en självklart välkänd verksamhet torde framgå övertygande av samtliga dessa uttalanden. Åtminstone sedan sekelskiftet 1300 har man med säkerhet räknat med sådan art av textframställning – även om man kanske inte i nämnvärd omfattning utövat den i mera distinkta former. Det sista citatet antyder samtidigt en klar insikt om översättningens grundläggande problematik, rentav dess principiella omöjlighet. Man var – det bör vi i dag med tillbörlig respekt konstatera – väl i stånd att på denna punkt ge klara ord åt sina begrepp. De tankar i ämnet som träder i dagen kan i vårt tycke te sig något triviala, men de måste bedömas i sin aktuella kulturkontext. I folkungatiden formulerades de utan förankring i en lång och omfattande inhemska litterär tradition. Vår tids rika erfarenhet av översättningens praxis hade man ingenting av. Sannolikt saknade man också stödet av en ens elementär språkvetenskaplig begreppsapparat.

6. Parafrasens teknik

Åtminstone på ett mycket allmänt plan visste man således i folkungatiden mycket väl vad översättning mellan två språk innebär. Man omsatte också sin kunskap i handling – flitigt, ofta skickligt, ibland rentav elegant. Men man gjorde det efter andra normer än våra. Framför allt tycks man ha saknat all respekt för matrisen, för textens innehållsliga konstans och kompositoriska helhet.

Det sista uttalandet är naturligtvis i grunden anakronistiskt. Det innebär ju att denna högmedeltida parafriskultur karakteriseras på negativa kriterier: med utgångspunkt i vad man i vår tids perspektiv *saknar*, vad de medeltida textmakarna *inte* gjorde, vilka normer de *inte* respekterade. På deras eget program måste rimligtvis, som antytts, ha stått andra ambitioner. Vilka dessa var sägs sällan entydigt i klartext. Indirekt kan man ändå i textmakarnas faktiska hantering av uppgiften, sådan den framträder vid kontrastiv analys av käll- och måltexter och vid jämförelse mellan skilda arter av textproduktion, se konturerna av ett par olika strategier.

Det är då påfallande att dessa strategier företer i väsentlig mening olika karaktär – så olika att man kan ifrågasätta om den folkungatida "parafriskulturen" egentligen låter sig definieras på andra än just de negativa kriterier som i vårt perspektiv ger sig själva. Hur som helst, det går att urskilja åtminstone två skilda förfaranden i parafrasmakeriet. Båda kan studeras i samma centrala bibelverk, den ovan citerade s.k. Pentateukparafrasen från tidigt 1300-tal.

Pentateukparafrasen

Pentateukparafrastikern arbetar delvis med glosserande utbyggnad av en principiellt formalekvivalent återgiven bibeltext. Ett vackert exempel erbjuder skapelseberättelsens inledande verser, där Guds arbete den första dagen återges sålunda (1). Till stöd för läsningen meddelas motsvarande parti ur den nyaste svenska översättningen av Gamla testamentet.

(1)

Vulgata: Genesis 1:1–2:3

Pentateukparafrasen

SOU 1999: 100, sid. 1

*Cod. Holm. A 1, 1526 Vadstena.
Thorell SSFS 60, 119,17-121,32.*

Rel. Vulgata:

kursiv: större addition

1	In principio creavit Deus caelum et terram	Gudh skapadhe aff alsengo himil ok iord <i>ey af sik siälwom som fadhir födhe son ok ey af nakro ämpne som smedher gör yxe</i>	I begynnelsen skapade Gud himmel och jord.
2	Terra autem erat inanis et vacua et tenebrae erant super faciem abyssi	Iordin war än onyt ok tom ok myrk <i>onyt för thy at enkte waxte a henne tom för then skuld at huarte war skapat fä äller folk myrk för thy at hwatzke war sol älla stiärnor</i>	Jorden var öde och tom, djupet täcktes av mörker
	et spiritus dei ferebatur super aquas	ok thäs hälga anda hughir for ifir watnen <i>thät är at sighia ifir himil ok iord thy at swa som watn ma ledhas äptir mansins wilia swa war himil ok iord ämpne guds til andelika ok likamlika creatur</i>	och en gudsvind svepte fram över vattnet.
3	Dixitque deus	Sidhan sade gudh <i>mädh äwerdeliko orde thät är mädh sinom signadha syni</i>	Gud sade:
	Fiat lux	varde lius	"Ljus, bli till!"
	Et facta est lux	oc iämsköt wart lius <i>thät är at sighia ängla naturu som andelikt lius är badhe sik siälft ok lysir androm</i>	Och ljuset blev till.
4	Et vidit Deus lucem quod esset bona	Nu wiste gudh at liusit war got <i>thy at tha waro wandir änglar wordnir at myrke</i>	Gud såg att ljuset var gott,
	et divisit lucem a tenebris	ok skilde war herre liusit fran myrkeno <i>thät är at sighia godha ängla fran illom</i>	och han skilde ljuset från mörkret.
5	Appellavitque lucem diem et tenebras noctem	ok kalladhe liuset dagh ok myrkit nat	Gud kallade ljuset dag, och mörkret kallade han natt.

factumque est vespere et mane
dies unus

ok swa wordin af qvälle ok til
morgon en daghir
för then skuld at qvällsins lius
är minna än morgon lius ok
teknar at änglanar allir hafdo
först naturlikt wit ok
undirstodho alt thät gudh
hafde skapat hvar innan
sinne natura
ok tha bäldos sommir af sino
myklo witi ok förgiordo ther
mädh at se nakon tima guds
öghon
ok thy nadhis them än
summir takkadho gudhi för
thät myklo wit han han hafde
them gifit ok wordo ther mädh
wärdughir at se guds änlite
the signadha sol
ok swa daghadhis them
äwärdelikir dagher swa at
engin kom nat mällan
ok sigs at af qvällenom ok
morgnenom ward en dagher

Det blev kväll och det blev
morgon. Det var den första
dagen.

Av målttextens 280 ord faller 100 på det omfattande tillägget efter vers 5. Detta tillägg utgör en s.k. *glossa*; sådana möter i detta avsnitt efter varje vers, även om de fyra första glossorna håller avsevärt mindre omfång. Totalt ingår 217 av målttextens ord i glossorna, och "översatt" text inskränker sig alltså till 63 ord. En expansion från källtextens 58 till 63 ord är avsevärt mindre än den normala vid "modern", icke glosserande översättning från latin till svenska.

Glossorna tjänar syftet att förklara och kommentera texten. De skilda faserna i det beskrivna händelseförloppet tolkas allegoriskt, och tolkningen utvecklas i en form som erinrar om den textutläggning (*expositio*), som möter i normala former av predikan, där ett just citerat evangelieavsnitt, en s.k. *perikop*, förklaras i en för åhörarna gripbar och uppbygglig form. Det som skiljer glossan från perikopförklaringen är väl närmast omfatt-

ningen: inte som i predikan en lång, sammanhängande utläggning av ett likaledes längre textavsnitt utan, som i (1) ovan, isolerade, oftast relativt korta kommentarer till enstaka verser, anförda i omedelbar anslutning till dessa. Men likheten är väl så väsentlig: de olika skikten i målskribentens arbete är i båda fallen klart åtskilda, och det är i princip lika lätt att sortera ut glossor som perikoputläggningar från – omgivande resp. föregående – "översättande" text.

I ett fall som (1) iakttar man hur glossan efter den femte versen vidgar sig till en något mera vidlyftig kommentar, vars samband med grundtexten tenderar att förlora sig i en skolastiskt spetsfundig komparationsexercis, i modern smak onekligen något långsökt. Textens ord om morgon och kväll "den första dagen" – eller kanske snarast "dag ett": *dies unus* – läses som "en enda dag" och ges alltså förklaringen att somliga högt förtjänta änglar blev värdiga att se Guds anlete, varvid de blev delaktiga av evighetens dag utan mellanskjutande natt och sålunda "morgon och kväll blev en dag".

Hur pass klar gränsen är mellan å ena sidan glosserande utläggning av smärre passager i parafraaserande återgivning av bibelböcker och å andra sidan långa utläggningar av perikoper i predikan kan bara en mera ingående utredning fastställa.⁸ Det förefaller dock vara en rimlig hypotes att predikanter och "bokparafrastriker" var samma personer, och att de inte alltid och inte nödvändigtvis höll i sär sina roller.

Dessutom är det uppenbart att "parafrastrikern" bakom vår första och största bibeltext på fornsvenska inte genomgående arbetade på samma sätt. Det framgår med stor tydlighet när han återger berättelsen om Babelstornet i Första Moseboks elfte kapitel, nedan uppställd i (2). Också här anför SOU-översättningen till stöd för läsningen (ljust resp. mörkt skuggade textpartier rockerar).

⁸ Den forskning som hittills ägnats dessa problem har framför allt befattat sig med postlitteraturen (främst Ejder 1975).

Vulgata: Genesis 11:1-9

Rel. Pentateukparafrazen:
kursiv: större strykning
understruket: vag korrespondens.

1. Erat autem terra labii unius et sermonum eorumdem.
2. Cumque profiscerentur de oriente invenerunt campum in terra Sennaar, et habitaverunt in eo.
3. Dixitque alter ad proximum suum:

Venite, faciamus lateres, et coquamus eos igni. Habueruntque lateres pro saxis et bitumen pro caemento.

4. et dixerunt: Venite, faciamus nobis civitatem et turrim cuius culmen pertingat ad caelum et celebremus nomen nostrum antequam dividamur in universas terras.

5. Descendit autem Dominus ut videret civitatem et turrim quam aedificabant filii Adam:
6. et dixit:

Ecce, unus est populus, et unum labium omnibus: coeperuntque hoc facere nec desistent a cogitationibus suis donec eas opere compleant.

7. Venite igitur, descendamus et confundamus ibi linguam eorum ut non audiat unusquisque vocem proximi sui.

Pentateukparafrazen

Cod. Holm. A 1, 1526 Vadstena.
Thorell SSFS 60, 134,1-22.

Rel. Vulgata:
kursiv: större addition
understruket: vag korrespondens.

¶ Nw war eth mæle innan iorderikis

oc talar Næmroth:
Wi maghom rædas at æn komme slik flodh som war j waars fadhurs daghom. Farom til oc byggjom swa høgghan stadh at høgxta tornet nalkis himblenom. Allom totte ihz raad oc brænde taghar ther nær oc giordho tegil, oc haffdo thz før stena. J the lande hittis swa segh iordh at hona løsir enkte rægn ællir vatn. Oc the iordh haffdo the før lim. ¶ Thænne samme Næmrot war swa mykil daare at han trøste sik maaga varda iæm valdugan j himblom som han var a iordhinne.

¶ Nw som the bygdo fastas oc stadhen væxte dighir oc høgghir, tha talar var hærra til ænglanar:
¶ Sen

hulkir dara oc hulka dara gærdh the gøra oc trøsta sik at fulkomna sin wilia ¶ Nw viliom wi skilia them mzy thy at enghin thera wndirstande annars maal.

SOU 1999: 100, sid. 14-15

1. Hela jorden hade samma språk och samma ord.
2. När människorna flyttade österut fann de en dal i Shinar där de bosatte sig.

3. "Nu skall vi slå tegel och bränna det", sade de till varandra. De använde tegel som byggsten, och som murbruk använde de beck.
4. De sade: "Låt oss bygga en stad, med ett torn som når ända upp i himlen. Vårt namn blir känt, och vi slipper vara skingrade över hela jorden."

5. Då steg Herren ner för att se staden och tornet som människorna byggde.
6. Herren sade:

"De är ett enda folk och har alla samma språk.

Detta är bara början. Nu är ingenting omöjligt för dem, vad de än föresätter sig.

7. Låt oss stiga ner och skapa förvirring i deras språk, så att den ene inte förstår vad den andre säger."

8. Atque ita divisit eos Dominus ex illo loco in universas terras, et cessaverunt aedificare civitatem.

9. Et idcirco vocatum est nomen eius Babel quia ibi confusum est labium universae terrae: et inde dispersit eos Dominus super faciem cunctarum regionum.

Oc swa fik huar slækt sina thungo.

Tha haffdo the swa mykit giort før æn the skildos / at mwrin war fæmtighi alna bredhir oc c alna høgghir / æn tornit siælfsti twægga rasta høct / bret nidhan oc miot owan. æn vidlekir stadzsins om kringh var lx rastir / oc eth thz vældugasta vatn ther j værildinne ær / lop vt gønom stadin oc gønom mwrana. ¶ Ther sighir aff sanctus ieronimus at the æru badhin æm wærd at vænta huru slik gærningh matte gøras oc huru hon matte nidhir brytas.

8. Och Herren skingrade dem från denna plats ut över hela jorden, och de slutade att bygga på staden.

9. Därför kallas den Babel, ty där skapade Herren språkförbistring på jorden, och därifrån skingrade han människorna ut över hela jorden.

Borta är här framför allt glossatorns metodiska komplettering av vers efter vers med en allegorisk uttydning, mer eller mindre enhetligt utförd. I stället berikas den episka strömmen genom rikliga och olikartat utformade tillflöden av ny information, som bygger ut berättelsen på det basala innehållsplanet, snarare än egentligen förklarar den. Samtidigt bortfaller vissa innehållselement i källtexten med liknande funktion.

Till detta orelaterade stoff hör främst de kortare additionerna: referenserna (i vers 3-4) till rädsan för en ny syndafloed, allas gillande av idén med tornbygget, jordens sega beskaffenhet på platsen och Nimrods dårskap, samt till den omfattande och exakta beskrivningen i berättelsens slut (efter vers 9) av tornets, den omgivande murens och hela platsens dimensioner, liksom till S:t Hieronymi kommentar. Det rör sig inte bara om "fräscha" tillägg utan också om inblandning av annat bibliskt stoff:

den bibelkunnige igenkänner i *Næmrot* (vers 3) den väldige jägaren *Nimrod*, omtalad i föregående kapitel (1. Mos. 10).

Till bilden hör alltså även en del struket stoff: berättelsens geografiska lokalisering (vers 2) samt de explicit meddelade upplysningarna om folkens förskingring över jorden (vers 4 och 8), om Herrens nedstigande ur skyn med åtföljande inspektion av tornbygget (vers 5) och om byggets avstannande (vers 8).

Här förekommer också ett mer än försumbart inslag av vagare korrespondens mellan versionerna: 'den ene talaren och den andre' ersätts med *Nimrod* (vers 3), uppmaningen att 'fira vårt namn' (*celebremus nomen nostrum*) omtalas som Nimrods förtröstan på sin egen storhet (vers 4), Herrens avsikt att 'nedstiga och förvirra människornas språk' som en 'vilja att skilja dem' (vers 7).

Inte minst påfallande är rockaden mellan två innehållsblock i vers 3–4 (markerad med ljus och mörk skuggning i exemplet). I grundtexten (här företrädd av *Vulgata*) uppmanar människorna först varandra att slå tegel och bränna det, varefter sägs hur de använde detta tegel. Därpå uppmanar de varandra i högmodiga ordalag att resa det väldiga byggnadsverket – med implikationen att bygget också kom i gång. Ordningen svarar någorlunda naturligt mot det beskrivna skeendets sakliga kronologi. Den förmätna avsikten att uppföra ett sådant torn står klar först när detta skeende avancerat i ett par etapper. Vår parafrastiker däremot kastar om ordningen mellan uppmaningarna: människorna börjar med att uttala sin avsikt att uppföra byggnaden, varefter meddelas den allmänna enigheten i saken, och först därefter beskrivs det tekniska tillvägagångssättet. Ordningen speglar inte skeendets kronologi, snarare en strukturering efter en mer abstrakt prioritet: det väsentliga – den högmodiga viljan, förhåvelsen – nämns först, medan tekniken kommer i andra hand.

Den svenske textmakaren är alltså just "parafrastiker", varken översättare eller författare i vår tids mening. Någon egentlig förvanskning av budskapet kan han knappast beslås med. Han har obestriddligen både uppfattat och på ett övertygande sätt återgivit poängen i berättelsen om Babelstornet. I just detta avsnitt förefaller det uppenbart att han "bakat ihop" stoff ur två på varandra följande kapitel i Genesis: strukit här, lagt till där, flyttat runt och tolkat om. Han arbetar delvis utanför textmatrisen, efter nutida begrepp självsvåldigt, men ändå med respekt för den episka helheten. Så har han –

icke utan en viss dramatisk verv – lyckats komponera det hela till en livfull berättelse som hänger ihop och gör verkan, välkänd och ny på samma gång.

De båda exemplen illustrerar något av två fundamentalt skilda textskapande strategier i den högmedeltida "parafraskulturen": å ena sidan metodiskt utförd förklarande glossering av på varandra följande textsekvenser, ofta av ungefär en normal bibelvers omfattning, å andra sidan friare kombinationer av adderat, flyttat och struket stoff av varierande utbredning i texten, uppblandat med inslag av mera diffust samhöriga passager. Den förra strategin efterlämnar en klart synlig skiktning i måltextern mellan två stofftyper: övertaget och tillagt. Den senare leder till en grumligare fusion, där på olika sätt korresponderande stoffskikt är mera intrikat sammanflätade på skilda nivåer, urskiljbara endast efter syntaktisk och lexikalisk analys, och där gränserna mellan skikten ibland är upplösta. – Möjligen låter det säga sig att bara den senare strategin är i mera egentlig mening "parafraserande"; den förra kunde lika väl beskrivas som en kombination av formalekvivalent översättning och glosserande textkommentar, dvs. i det sistnämnda fallet en form av originalskriveri.

Det är onekligen påfallande att båda strategierna möter i ett och samma litterära verk. Tanken att två (eller flera) skilda textmakare samverkat i utformningen av den fornsvenska Moseboksparafrasen kan väl inte uteslutas. En sådan hypotes är dock varken nödvändig eller ens särskilt välunderbyggd. Repertoaren av olika strategityper i periodens parafraserande textframställning förefaller nämligen vid en hastig överblick och vid sporadiska nedslag i de olika verken vara högst betydande, medan antalet skribenter vid aktuell tid som faktiskt besatt kompetensen för ett så pass kvalificerat språkhantverk inte rimligen kan ha varit särskilt stort. Man är nästan tvungen att räkna med ett aktningvärt metodiskt register hos de enskilda företrädarna för denna tämligen exklusiva krets av fornsvenska parafrasmakare.

7. Parafrasen i det litterära systemet

Hur de folkungatida parafrastikernas samlade insats, sådan den i dag kan överblickas i bevarat källmaterial, fördelar sig på medeltidens system av

textsorтер och litterära genrer och i relation till de båda andra produktionsformerna framgår summariskt av tabell 1.

Tabell 1. Svenskspråkig textframställning under hög- och senmedeltiden. Textsorтер och produktionsformer.

- + originalproduktion
 ≈ parafras
 = formalekvivalent översättning

	folkungatid 1250–1380	unionstid 1380–1520	reformationstid 1520–1600
diplom	+ =	+ =	+ =
lag	??		
bibel	≈	=	=
legender	≈	≈ =	
Birgitta		=	
uppbyggelse		=	
predikan		+ ≈ =	+ =
profan traktat	≈		
profan epik	≈	≈ =	=
profan sakttext		≈ =	=

Folkungatidens parafrasgenrer är väsentligen fyra. En av dem, den ”profana traktaten”, företräds av ett enda verk: *Konungastyrelsen*. De övriga är: legender, som med *Fornsvenska legendariet* torde vara den äldsta genren; bibeln, med den i föregående avsnitt behandlade *Pentateukparafrasen*; den romantiska och historiska knitteldiktningen med *Eufemiavisorna* och *Erikskrönikan*. – En av dessa genrer är helt begränsad till folkungatiden: traktaten. Den lärda, statsfilosofiskt didaktiska *Konungastyrelsen* blir visserligen aktuell som litterärt verk och ”furstespegel” för senare regenter som Karl Knutsson och Gustav II Adolf, men den inspirerar inte till efterföljd och får knappast några svenska pendanger förrän mycket långt in i nyare tid.

De tre övriga genrererna lever vidare i den senmedeltida perioden. Legendernas och den profana epikens skribenter fortsätter därvid – till skillnad från bibeln – att odla den gamla parafrastraditionen vid sidan av, delvis i samspel med, den framväxande moderna översättningen. Förhållandet har i senare tid särskilt studerats inom legendgenren (Carlquist 1996). Däremot lyckas inte heller legender och riddarepik överleva medeltiden, i varje fall inte i den då odlade formen.

Den enda av de fyra genrererna som i obruten kontinuitet förs vidare i nyare tid och in i nutiden – rimligtvis också in i framtiden – är därmed bibeln. Det är också bibelgenren, noterar man, som tidigast och mest radikalt gör upp med den gamla parafraskulturen. Inom den bibliska traditionen lyckades det översättarna tidigt att tillägna sig, assimilera och utveckla sådana litterära uttrycksformer och ett sådant tillkomstmönster, som hörde framtiden till.

En fascinerande uppgift väntar den forskare som vill fördjupa sig i folkungatidens bevarade bestånd av parafraserande litteratur och studera den just i textproduktionens perspektiv, i kontrast mot kontinentala förlagor. En systematisk typologisk inventering av de parafrasstrategier som kan iaktas i det överdådigt rika materialet kan avkasta resultat av stort översättningsteoretiskt och språkhistoriskt intresse. Utgångsläget för ett sådant företag är gott: i de tre religiösa genrererna har äldre och i viss mån nyare filologisk forskning i väsentlig utsträckning identifierat de latinska källtexterna och fixerat korresponderande textpartier samt bidragit till långtgående belysning av de texthistoriska sammanhangen;⁹ mera oklar är numera egentligen bara bilden av den profana epikens relationer till franska, tyska och norröna textkällor.

⁹Bland det viktigare i denna forskning bör nämnas Jansson 1934 och Carlquist 1996 för *Fornsvenska legendariet*, Hesselman 1927 och Thorell 1951 och 1959 för *Pentateukparafrasen* samt Söderwall 1880, Svanberg 1938, Moberg 1984, Wollin 1995 och Delsing 2000 för *Konungastyrelsen*.

8. Revolutionen i Vadstena: den moderne översättaren gör entré

Titelns formulering är naturligtvis tillspetsad. Medeltidens kloster ter sig i vår allmänna föreställning knappast som en miljö man i första hand vill förknippa med dramatiska omvälvningar i historien, allra minst med några "revolutioner". Vadstenaklostret utgör inget undantag. Den lilla staden vid Vätterns östra strand hade visserligen under medeltiden en betydligt starkare prägel av sjudande aktiv centralort än dagens rofyllda turistidyll. Ändå vill vi väl gärna tänka oss att det fromma vardagslivet i Bjälboättens gamla tegelhus kring den nya birgittinska Blåkyrkan då som nu förflöt ganska stillsamt.

Å andra sidan ligger den populära schablonen rätt långt från den historiska verklighet vi trots allt känner. Birgitta hade med sin dubbelorden för bröder och systrar, huserande i samma klosteranläggning under abbedissans högsta ledning, fört in ett nog så dynamiskt och inte så litet konfliktskapande element i den medeltida samhällskroppen. Moderklostret i Vadstena åtnjöt dessutom under unionstiden, på grundval av raskt växande ekonomiska resurser, en mycket stark allmän prestige och utgjorde medeltiden ut en politisk maktfaktor att räkna med. Vi vet t.ex. att valet av abbedissa i Vadstena varje gång det genomfördes var en angelägenhet av vikt för hela unionen.

Den litterära verksamheten i klostret var omfattande, stabil och avancerad. Den var i hög grad knuten till brödernas verksamhet som predikanter för menigheten och själasörjare för systrarna. Dess inriktning avspeglas i bevarade volymer från klosterbiblioteket, vars bokbestånd hade en omfattning som saknade motstycke i det samtida Norden och även tillhörde de större i Europa. – Det bevarade homiletiska materialet består sålunda av omkr. 12 000 latinspråkiga predikoutkast, bevarade i något tusental handskrifter.¹⁰

Själva predikningarna höll bröderna, enligt Birgittas egna instruktioner, varje söndag för menigheten, "ad populum", och självfallet på folkspråket. Dessa predikanter torde under decenniernas lopp ha utvecklat en hög grad av professionalism i det språkliga hantverket: de skrev ned sina

¹⁰ Materialet är inrymt i den s.k. C-samlingen i Uppsala universitetsbibliotek, nyligen katalogiserad av Andersson-Schmitt & Hedlund (1988–93).

predikningar på latin och föredrog dem på svenska. Hur detta än gick till i praktiken – varom vi föga vet med säkerhet¹¹ – måste de predikande bröderna med tiden ha övat upp en betydande vana och skicklighet i hanteringen av båda språken, med en bestämd fördelning på skriftlig och muntlig funktion.

Denna inarbetade vana att först skriva ned ett budskap på latin för att därefter muntligt föredra det på svenska bör ha utgjort en god del av substansen i vadstenabrödernas specifika språkkompetens. Den bör ha kommit väl till pass i den andra avgörande delen av deras insats i svensk språkhistoria: översättningen. I vilken utsträckning predikanter och översättare var samma personer vet vi inte generellt, men med hänsyn till den aktuella personalstyrkans rimligtvis begränsade omfattning ter det sig sannolikt att varje latinskolad broder i klostret fick ta ett personligt ansvar för båda uppgifterna.

Jöns Budde

Ett par autentiska fall känner vi faktiskt till. Mest bekant är kanske broder *Jöns Budde* i Nådendalsklostret, Vadstenas filial i Finland. Ur det anonymitetens töcken som annars vilar ganska kompakt över Birgittinordens bokligt flitiga brödraskap träder denne tidige finlandssvensk fram, inte utan vissa personliga konturer. *Predikanten som översättare* kallar Buddes sentida landsman Christer Laurén sin monografi om en av hans större översättarbragder, den av S:t Mechtilds uppenbarelser (Laurén 1972).

Titeln är välfunnen: Budde förenar i hög grad, och på ett mycket övertygande sätt, predikantens roll med översättarens. Hans kombinerade grepp på dessa båda uppgifter illustreras i vissa dimensioner åskådligt i Lauréns framställning. I (3) nedan anför vi ett annat prov på Buddes modernt textnära arbetssätt: ur översättningen av Esters bok 1484. (SOU-texten stöder läsningen.)

¹¹ Projektet Vadstenabrödernas predikan. Se Andersson 1994.

Vulgata: Esther 1:1-9

1. In diebus Assueri, qui regnavit ab India usque Aethopiam super centum viginti septem provincias:

2. quando sedit in solio regni sui, Susan civitas regni eius exordium fuit.

3. Tertio igitur anno imperii sui fecit grande convivium cunctis principibus, et pueris suis, fortissimis Persarum, et Medorum inclytis, et praefectis provinciarum coram se,

4. ut ostenderet divitias gloriae regni sui, ac magnitudinem, atque iactantiam potentiae suae, multo tempore, centum videlicet et octoginta diebus.

5. Cumque implerentur dies convivii, invitavit omnem populum, qui inventus est in Susan, a maximo usque ad minimum: et iussit septem diebus convivium praeparari in vestibulo horti, et nemoris, quod regio cultu et manu consitum erat.

6. Et pendebant ex omni parte tentoria aerii coloris, et carbasini ac hyacinthini, sustentata funibus byssinis, atque purpureis, qui eburneis circulis inserti erant, et columnis marmoreis fulciebantur. Lectuli quoque aurei et argentei, super

Jöns Budde 1484

Cod. Holm. A 1, Vadstena
Klemming, SSFS 9:2, s. 179, 2-28.

J konungx asweri daghom som regerade aff jwdeam/ oc jn til ethiopiam owir cxxvij landzskap/

tha han sath j sins rikis sæte Stadhen susi war begynnilsen til hans rike

A tridhia areno sins herra dømes gjorde han stort gæstabudh allom høffdinghom/ Oc synom vndirdanom them mäktogasta aff persarom/ oc ædhlastom aff medis Oc allom landz foghatom/ oc æmbitzmannom at han wille bewisa/ oc kwngøra sins rikes stora æro oc manga rikedom Til at rosa sith stora wald oc mykla æro/ hulkit gæstabudh som jæmpt stodh j C oc lxxx dagha/ Naar the daghana waro nw nær lidhne. bødh han alla them som fwgnos j Susi stad før then størsta oc til then mintzsta. theris gæstabudh læt han besynnerliga redha owir vij dagha j yrtagardenom moot skogen/

hulken hærliga oc konsteliga war til snikkadher At langt oc klogt ware ther aff sæghia ællir scriffwa/

SOU 1999: 100, sid. 793

1. Det som här berättas tilldrog sig på Xerxes tid, den Xerxes som härskade över 127 provinser från Indien ända till Kush.

2. Han satt nu på kungatronen i borgen i Susa.

3. Under sitt tredje regeringsår gav han ett gästabad för alla sina furstar och ämbetsmän. Krigsbefälhavarna i Persien och Medien och adeln och furstarna i provinserna hade alla samlats hos honom,

4. och under en lång tid, 180 dagar, visade han dem sitt väldes rikedom och sin lysande kungliga prakt.

5. Som avslutning gav kungen under sju dagar ett gästabad för alla på borgen i Susa, från den högste till den lägste. Festen ägde rum på den öppna platsen i slottsträdgården.

6. Där hängde draperier av finaste vita och violetta tyger i vita och purpurröda snören på stänger av silver och pelare av alabaster. Där stod divaner av guld och silver på ett golv av marmor, alabaster, pärlemor och ädelsten.

pavimentum smaragdino et pario stratum lapide, dispositi erant: quod mira varietate pictura decorabat.

7. Bibebant autem qui invitati erant, aureis poculis, et aliis atque aliis vasis cibi inferebantur. Vinum quoque, ut magnificentia regia dignum erat, abundans, et praecipuum ponebatur.

8. Nec erat qui nolentes cogeret ad bibendum, sed sicut rex statuerat, praeponebat mensis singulos de principibus suis, ut sumeret unusquisque quod vellet.

9. Vasthi quoque regina fecit convivium feminarum in palatio, ubi rex Assuerus manere consueverat.

alle the som budhne vaaro drukko aff gull karom Oc mz ympse karom baaros jn rættene/ vinet war thz yppersta som tolkom konunge wæl høffdes Oc nogh rikliga allom skænktil/ togh war ther enghin som naghon nøddhe til at dricka/ vtan swa haffde konungen bestiktadh at en aff hans høffdingom førestodh hwart bordh hulke til saagho/ at hwar skulle thz faa som honom aat lyste ¶ Drothning vasti hult oc særdelis gæstabudh mz frwr oc møør/ oc ærlighom qwinnom J palacio ther konungen plægadhe wara

7. Dryckerna serverades i gyllene bägare, alla olika, och kungens vin flödade med kunglig frikostighet.

8. Men det rådde inget dryckestvång; kungen hade befallt marskalkarna att rätta sig efter vars och ens önskan.

9. Samtidigt höll drottning Vashti ett gästabad för kvinnorna inne i kung Xerxes palats.

Jöns Budde är en i viktiga avseenden fullfjädrad modern översättare till svenska. Omdömet motsäges inte av de kvantitativa proportionerna: mot 208 ord i Vulgataversionen svarar 227 i den fornsvenska. Expansionen, +9 %, är därmed visserligen för svensk latinöversättning onormalt liten. Detta kan dock hänföras så gott som helt till vers 6, där Budde av okänd anledning helt enkelt underlåter att återge den detaljspäckade beskrivningen av prakten i kungens gästabadssal och i stället nöjer sig med att summariskt fastslå att beskrivningen av denna prakt, om den utfördes, skulle bli "lång och klok". Räknar man bort vers 6, blir ordmängden i latinsk källtext och svensk måltext 163 resp. 210, vilket ger en tämligen ordinär expansion om 29 % (i Buddes Mechtild-översättning är motsvarande värde 39 %; Wollin 1981: 10).

Också den relativa närheten i Buddes text till förlagans innehållsstruktur och syntaktiska form pekar mot normala lägen i såväl senmedeltida som nyare skedens översättning. Hos Buddes föregångare bland en äldre periods bibelförsvenskare möter, som vi här sett, sådan "trohet" mot förlagans språkform betydligt mera sporadiskt. – Ändå är Budde efter moderna begrepp ingen påfallande "slavisk" översättare. I min tidigare studie (Wollin 1981) intar han snarast ett mellanläge i vadstenatraditionen, mellan Birgittaöversättare (som är mer bundna) och ett par andra (som är mindre).

Budde och hans bröder

De latinskolade bröderna i Vadstenaklostret och åtminstone i vissa filialer, bland dem alltså den i Nådendal, överflyttade till svenska religiös litteratur, huvudsakligen på latin, inom så gott som samtliga då aktuella genrer.

Varför översatte bröderna allt detta till svenska? – Det är inte alldeles uppenbart, och forskarna har föreslagit eller antytt ett flertal förklaringar. Omsorgen om de icke latinkunniga systrarnas behov av passande lektyr nämns gärna som en möjlig del av bakgrunden. En annan drivkraft kan ha varit efterfrågan på uppbygglig läsning inom det mer eller mindre litterata frälsesånd, som på skilda sätt var nära kopplat till klostret. Adeln donerade betydande ekonomiska medel till verksamheten, och det var i icke obetydlig utsträckning dess döttrar som rekryterades till ordens systrakonvent.¹²

Kort sagt: Vadstena kloster var ett ställe där betydande resurser i den samtida språk- och skriftkulturen samlades och ackumulerades. Kvalificerad latinskolad expertkompetens och ett raskt arbetande scriptorium i förening med rik tillgång till adekvat litteratur i ett välordnat bibliotek, liksom en väl fungerande organisatorisk apparat för distribution och hantering av produkterna – allt samverkar till bilden av en effektivt arbetande textproducerande institution, vars alster allt livligare efterfrågades av en gradvis alltmera litterat befolkning.

Det är i en sådan miljö vi har anledning att vänta oss de bästa förutsättningarna för långsiktiga och omvälvande framsteg i skriftkulturen. Här

¹² Nyare rön kring klostrets rekryteringspolitik meddelas av Wallin 1991.

kan de ta form och vinna både stadga och spridning. En sådan är just den innovation jag diskuterat här – kanske den viktigaste om också inte den mest uppmärksammade. Övergången från parafraserande till strikt formal-ekvivalent översättning av latinsk text till svenska kan betecknas som något av ett paradigmskifte i skriftspråkets historia.

Mycket talar alltså för att det är sin framtids svenska översättningspraxis som Jöns Budde och hans många bröder i Birgittas efterföljd var med om att etablera. Med reformatorens hantering av samma texter ett knappt sekel senare inordnades denna praxis i en ny ideologi.

Det är väsentligen i den syntesen som vi själva lever och rör oss.

LITTERATUR

- Andersson, Roger 1993: Postillor och predikan. En medeltida texttradition i filologisk och funktionell belysning. Sällskapet Runica et Mediævalia. Scripta minora I. Stockholm.
- Andersson, Roger och Borgehammar, Stephan 1997: "The preaching of the Birgittine friars at Vadstena Abbey (ca1380-1515)." I: *Revue Mabillon*, Nouvelle série 8, t. 69, s. 209-238.
- Andersson, Roger 2001: De birgittinska ordensprästerna som traditionsförmedlare och folkfostrare. En studie i svensk medeltidspredikan på den 8:e söndagen efter trefaldighet. (Runica et Mediævalia. Scripta minora 4.) Stockholm.
- Andersson-Schmitt, Margarete & Hedlund, Monica 1988-93: *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala*. Katalog über die C-Sammlung. Band 1-6. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Carlquist, Jonas 1996: De fornsvenska helgonlegenderna. Källor, stil och skriftmiljö. I: Svenska Fornskriftsällskapets Samlingar. Häfte 262, band 81 (82?). Stockholm.
- Delsing, Lars-Olof 2000: "Konungastyrelsens ortografi och tillkomsthistoria." I: L.-E. Edlund (utg.): *Studier i svensk språkhistoria 5*. Förhandlingar vid Femte sammankomsten för svenska språkets historia. Umeå 20-22 november 1997. Umeå 2000.
- Ejder, Bertil 1975: "Bibeln på svenska före Gustav Vasa?" I: *Saga och sed* 1975, s. 45-56.
- FL = Ett fornsvenskt legendarium. Band 1-2. Utg. av G. Stephens 1847-58. SFSS 7.
- Hesselman, Bengt 1927: *Språkformen i MB I eller Fem Mose böcker på svenska*, tolkade och utlagde vid medlet av 1300-talet. Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. 24:17. Uppsala.
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias (utg.) 1933: *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar*. I. Östgötalagen och Upplandslagen. Stockholm.
- Jansson, Sven B.F. 1963: *Runinskrifter i Sverige*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Jansson, Valter 1934: *Fornsvenska legendariet*. Handskrifter och språk. Nordiska texter och undersökningar 4. Uppsala.
- KL = Klosterläsning. Järteckensbok, Apostla gerningar, Helga manna lefverne, legender, Nichodemi evangelium. Utg. av G.E. Klemming 1877-78. SFSS 22.
- Klemming, G.E. (utg.) 1853: *Svenska medeltidens bibel-arbeten*. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Band 9:2.
- Laurén, Christer 1972: *Predikanten som översättare*. Mechtilds uppenbarelser i Jöns Buddes fornsvenska version - handskrifter och översättningsteknik. I: *Folkmålsstudier* 21. Helsingfors.
- Moberg, Lennart 1984: *Konungastyrelsen*. En filologisk undersökning. SFSS 69:2. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Noreen, Erik (utg.) 1930-32: *Herr Ivan*. Kritisk upplaga. I: Svenska Fornskriftsällskapets Samlingar. Häfte 164-66, band 50. Uppsala.
- SAOS = Samlingar till Svenska Akademiens ordbok. Lund.
- Schlyter, C. J. (utg.) 1834: *Uplands-Lagen*. I: *Corpus Iuris Sueo-Gotorum Antiqui*. Vol. III. Stockholm.
- SOU 1999: *Bibeln*. Texterna. Bibelkommissionens utgåva. SOU 1999:100. Stockholm 1999.
- Ståhle, C. I. 1967: "Medeltidens profana litteratur." I: *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria*. Första delen. Forntiden. Medeltiden. Vasatiden. 2. omarb. uppl. Stockholm. Sid. 37-124.
- Svanberg, Nils 1938: "Konungastyrelsen. En stilkaraktistik." I: *Nysvenska studier* 18:190-209.
- Söderberg, Barbro & Larsson, Inger 1993: *Nordisk medeltidsliteracy i ett diglossiskt och digrafiskt perspektiv*. MINS 39. Stockholm.
- Söderwall, K.F. 1880: *Studier öfver Konunga-styrelsen*. Lunds universitets årsskrift 15.Lund.
- Söderwall, K.F. 1884-1918: *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. Supplement 1925-73.
- Thorell, Olof 1951: *Fem Moseböcker på fornsvenska*. En språklig undersökning på grundval av de bevarade handskrifterna. Nordiska texter och undersökningar 18. Uppsala.
- Thorell, Olof (utg.) 1959: *Fem Moseböcker på fornsvenska enligt Cod.Holm*. A 1. SSFS 60. Uppsala.
- Wallin, Curt 1991: "Vadstenanunnornas sociala proveniens." I: T. Nyberg (utg.): *Birgitta, hendes værk og hendes klostre i Norden*. (Odense University Studies in History and Social Sciences 150.) Odense 1991. Sid. 291-322.
- Williams, Henrik (utg.) 1999: *Hærra Ivan*. I: Marianne E. Kalinke (red.): *Norse Romance*. Vol. III. Cambridge: Brewer.
- Wollin, Lars 1981: *Svensk latinöversättning*. I. Processen. I: *Lundastudier i nordisk språkvetenskap A* 34. Lund.
- Wollin, Lars 1995: "Konungastyrelsen - en edition i tiden?" I: *Språk och Stil* 5 nf: 121-51.
- Vulgata: *Biblia sacra iuxta Vulgatam Clementinam*. 4 uppl. I: *Biblioteca de autores cristianos*. Madrid 1965.